

Формування головних заходів Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, спрямованих на протидію тероризму наприкінці XIX століття

О.В. Філонов

декан факультету права,
Донецький юридичний
інститут МВС України

Статтю присвячено науковому аналізу формування системи заходів Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, спрямованих на протидію терористичній діяльності ліво-радикальних партій і угруповань наприкінці XIX століття.

Стаття посвячена науковому аналізу формування системи заходів Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, спрямованих на протидію терористичній діяльності ліво-радикальних партій і угруповань наприкінці XIX століття.

The article is devoted to the scientific analysis of forming of the system of measures of Ministry of Internal Affairs of the Russian Empire, which were directed on counteraction terrorist activity of left-radical parties and groupments at the end of XIX c.

Ключові слова: поліція, жандармерія, охоронне відділення, філер, агент, екстремізм, тероризм, боротьба.

Постановка проблеми

Боротьба з тероризмом, попередження та припинення терористичних актів завжди були однією з головних функцій органів внутрішніх справ. Така діяльність може бути успішною лише за умови цілеспрямованості та ретельного планування. У останній третині XIX ст. Російська імперія зіткнулася з серйозною загрозою ліво-радикального тероризму, який здійснювали партії та організовані екстремістські угруповання. Це потребувало концентрації зусиль і ресурсів, розроблення системи заходів протидії тероризмові.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вивченню діяльності поліції, жандармерії та спеціальних служб Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст., спрямованої на боротьбу з тероризмом, присвячено порівняно велику кількість наукових фахових публікацій, публікацій мемуарного та автобіографічного характеру. Серед них роботи таких науковців, як З.І. Перегудова, О.Н. Ярмиш, Л.П. Меншиков, В.М. Морозов, С.І. Посохов, Р.С. Мулука-

єв, М.І. Сизиков, І.А. Ісаєв; співробітників правоохоронних органів Російської імперії О.І. Спиридовича, Л. Тимофєєва, В.Ф. Джунковського, О.В. Герасимова та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На нашу думку, дослідження в цій сфері ґрунтуються на історичному зв'язку основних заходів із виявлення, попередження та припинення терористичних актів у Російській імперії в кінці XIX – на початку XX ст. з безпосередньою генезою цих явищ у конкретних історичних умовах існування держави.

Формулювання цілей статті

Метою статті є спроба наукового аналізу формування системи заходів Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, спрямованих на протидію терористичній діяльності ліво-радикальних партій та угруповань наприкінці XIX століття. Для досягнення зазначеної мети ставляться завдання дослідити створення єдиної системи антитерористичних органів Російської імперії в рамках МВС, формування ко-

ординації антитерористичної діяльності, спрямованість головних заходів, метою яких було попередження та ліквідація терористичної активності.

Виклад основного матеріалу дослідження

Виконання завдань боротьби з тероризмом, що були поставлені перед органами поліції, жандармерії та спеціальними службами Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст., конкретна реалізація функцій цих органів знаходили свій прояв у низці практичних заходів.

Повстання декабристів, ряд замахів на особу імператора та вищих посадових осіб імперії виявили складність для органів поліції та жандармерії здійснювати ефективну протидію проявам екстремізму в рамках організаційно-правової моделі та методів, які склалися протягом першої половини XIX століття. Це й зумовило необхідність докорінного реформування державних органів, що протистояли протиправним діям, насамперед, тероризмові.

Керівник Верховної розпорядчої комісії М.Т. Лоріс-Меліков, (1825 – 1888), який одночасно обіймав посади Міністра внутрішніх справ Російської імперії та начальника Третього відділення, 1 серпня 1880 р. у записці на ім'я імператора визначив сутність і принципи реформування поліцейських органів, підкреслюючи, що розроблення цих заходів ведеться спеціальною комісією, яка була сформована при МВС. Головною причиною, яка, на думку Лоріс-Мелікова, викликала необхідність здійснення реформ у поліцейській системі, була неузгодженість заходів поліції та місцевої влади. Це призводило до недосконалості проведення розшукових заходів у справах про тероризм і політичні злочини. Таким чином, цей державний діяч вважав за доцільне об'єднати всі поліцейські та адміністративні органи з метою кращої координації заходів, спрямованих на протидію екстремізму в Російській імперії. Водночас, він із занепокоєнням ставився до можливості підпорядкування поліцейських сил імперії земським органам, виходячи з того, що протидія тероризму

повинна включати досить жорсткі та оперативні заходи [1].

Однак, безпосередні заходи, що розроблялися зазначеною комісією МВС Російської імперії, враховували не лише думку представників державного апарату та фахівців у сфері діяльності поліції, а й точку зору представників громадськості, органів місцевого самоврядування та навіть окремих громадян.

Так, у столиці регулярно проводилися наради начальника Верховної розпорядчої комісії М.Т. Лоріс-Мелікова з представниками міського громадського управління столиці Росії. У підсумкових документах цих заходів зазначалося, що керівник комісії сприяв формулюванню представниками міського управління власного бачення причин, що уможливають зухвали замаху на посадових осіб та інші дії, які здатні похитнути державний порядок і громадський спокій; заходів, що можуть, на їх думку, сприяти попередженню та припиненню подібних замахів.

Пропозиції громадськості стосувалися організації органів поліції, усунення процесуальних недоліків і проведення низки заходів соціальної спрямованості. Так, наголошувалося на необхідності об'єднання діяльності різних поліцейських органів; прискорення руху справ за звинуваченнями у державних злочинах; пом'якшення адміністративної висилки осіб, особливо тих, які належать до студентської молоді; поліпшення житлового становища молоді; встановлення більш зручного режиму роботи торговельних установ [2].

Отже, серед заходів, покликаних забезпечити ефективність протидії державі тероризму, комісією пропонувалося організувати розшукову частину в політичних справах. На засіданні 24 березня 1880 р. було виголошено доповідь про організацію в Санкт-Петербурзі розшукової частини у політичних справах. Суть викладених заходів полягала в зосередженні розшукових дій, які раніше здійснювали дві самостійні установи – Третє відділення та Секретне відділення при управлінні Санкт-Петербурзького градоначальника – в одній

установі. З цією метою з компетенції Третього відділення було вилучено та передано до поліцейських органів, які підпорядковувалися градоначальникові столиці, секретне спостереження по столиці. При цьому секретне відділення, залишаючись підлеглим градоначальникові, отримало характер постійної установи, відповідальної за виконання функцій щодо попередження антидержавних злочинів.

Важливим заходом було встановлення зазначеною комісією МВС Російської імперії порядку відносин між Третім відділенням і секретними відділеннями, які підпорядковувалися градоначальникам. Отже, Третє відділення було зобов'язане повідомляти градоначальникові всі відомості, що стосувалися розшуку політичних злочинців або нагляду за ними, градоначальник, у свою чергу, мав повідомляти Третє відділення про здійснення та результати будь-яких процесуальних дій, що стосувалися справ про політичні злочини. Якщо певна стадія політичного злочину або особа-співучасник мали відношення до столиці імперії, координація заходів щодо дізнання входила до компетенції градоначальника Петербурга.

Однак головним заходом поліпшення антитерористичної діяльності поліції, жандармерії та спеціальних органів Російської імперії, на думку керівників держави та МВС, повинна була стати концентрація поліцейських повноважень у одному державному органі, який здійснював би координацію цієї сфери правоохоронної діяльності. На проведення організаційних заходів щодо передачі повноважень була асигнована досить значна на той час сума – 61 тисяча рублів [3].

Комісія МВС Російської імперії вела збір та узагальнення пропозицій щодо боротьби з тероризмом від громадських діячів, науковців і пересічних громадян імперії.

Досить цікава пропозиція надійшла від відомого українського громадського діяча, ученого-правознавця, професора Харківського університету І.В. Платонова (Холмогорова) (1805-1890), який 20 бер-

езня 1881 р. направив записку міністру внутрішніх справ із обґрунтуванням необхідних, на його думку, заходів боротьби з революційним рухом. Найголовнішим він вважав зміну правового статусу власників будинків. За його пропозицією, будь-якого власника нерухомості, який використовував її у комерційних цілях, потрібно було вважати службовцем органів поліції. Він повинен був виконувати функції спостерігача, знати про все, що здійснюється в межах його володінь, у разі здійснення протиправних дій або підготовки до них – негайно доносити поліції. За невиконання цієї вимоги його вважали б співучасником злочинних дій і притягли до кримінальної відповідальності [4].

Згідно з приписом МВС від 19 березня 1883 р., який направлявся губернаторам, градоначальникам і обер-поліцмейстерам, найдієвішими оперативними заходами для попередження державних злочинів вважались систематичні перевірки документів осіб, які прибували до столиць на тимчасове проживання. Зазначений документ встановлював, що в ході подібної перевірки обов'язково проводилися контакти відділень по охороні порядку при Управліннях Санкт-Петербурзького та Московського обер-поліцмейстерів з поліцейськими установами тих місцевостей, із яких особа виїхала до столиці. Очевидно, що цей захід міг бути результативним лише за умови своєчасного надання місцевою поліцією столичним охоронним відділенням необхідних довідок [5].

Безумовно, концентрація всіх сил і засобів по боротьбі з терористичною діяльністю в одному відомстві (Міністерстві внутрішніх справ Російської імперії), впорядкування компетенції та повноважень органів поліції, жандармерії та спеціальних органів позитивно позначилися на якості заходів, що вживалися цими органами.

Дуже велике значення для боротьби з тероризмом мало узагальнення відомостей про вчинені злочини політичного характеру, їх підготовку та результативність заходів поліції, жандармерії та спеціальних органів Російської імперії. Так, Депар-

тамент поліції намагався проводити аналіз даних про дії терористичних угруповань та ефективність заходів протидії проявам тероризму в Російській імперії. Такий аналіз викладався у оглядах діяльності Департаменту поліції.

Зокрема, зазначалося, що після невдалих спроб вчинення замаху, які відбувалися протягом 1879 р., терористичні угруповання продовжили підготовку вбивства голови держави. Так, планувалося здійснити підриг динаміту під Кам'яним мостом під час проїзду царя, робилися спроби закладки вибухівки на вулицях Петербурга, де міг слідувати царський кортеж, терористи тренувалися метати ручні бомби.

У цих умовах найбільш дієвим практичним заходом протидії тероризму вбачалося проведення арештів осіб, причетних до ліворадикальних терористичних організацій, революціонерів, терористів та осіб, які підозрювалися в причетності до таємних екстремістських організацій. Ці заходи було здійснено навесні та влітку 1880 року.

Протягом січня 1881 р., було проведено низку арештів керівників і рядових членів «Народної волі». У документах Департаменту поліції висловлюється думка, що саме ці події вплинули на рішення терористів прискорити вчинення царевбивства [6]. З таким висновком, на нашу думку, можна частково погодитися. Слід урахувати, що в умовах реформування поліцейські органи не могли діяти з повною ефективністю та попередити замах на царя. Виходячи з цього, керівники поліцейського відомства шукали виправдання недостатньої ефективності поліції. Після вбивства голови держави протягом року були знайдені та затримані майже всі керівники терористів-народовольців, які знаходилися в межах Росії. Після цього «Народна воля» практично припинила своє існування як терористична організація.

З метою спрощення процедури введення в губерніях надзвичайного положення або посиленої охорони 14 серпня 1881 р. було затверджено «Положення про заходи до охорони державного порядку і суспіль-

ного спокою». Міністр внутрішніх справ в умовах, коли «суспільний спокій у якій-небудь місцевості буде порушений злочинними посяганнями проти існуючого державного ладу, або безпеки приватних осіб і їх майна або підготовкою таких», отримував право оголосити в губернії так званий стан посиленої охорони. При цьому права адміністративно-поліцейських органів значно розширювалися. Положення спочатку було поширене на території десяти губерній повністю і двох – частково.

Антитерористичних характер, на наш погляд, мало прийняття та реалізація в Російській імперії у 1880-х роках низки нормативно-правових актів, що регламентували різні сторони суспільного життя країни. Серед них закон про політичний нагляд від 12 травня 1882 р., що визначив положення адміністративно засланих; активізація діяльності цензури (прикладом якої може служити припинення на вісім місяців видання газети «Голос»); заснування Верховної комісії у справах друку і видання «Тимчасових правил про друк», затверджених 27 серпня 1882 року; створення в 1882 р. за ініціативою міністра внутрішніх справ М.П. Ігнатьєва міжвідомчої комісії під головуванням І.Д. Делянова для розроблення заходів щодо посилення нагляду за молоддю.

Вивчення оперативної інформації, а також особистих свідчень терористів, отриманих у ході допитів, сприяли усвідомленню співробітниками поліції, жандармерії та спеціальних служб Російської імперії цілей і мотивів антидержавницької діяльності. У результаті правоохоронні органи стали вести боротьбу з тероризмом плановірно, глибоко вивчаючи не тільки зовнішні прояви екстремізму, а й заглиблюючись у його ідейну сутність.

Так, у листі О.Г. Булигіна (1851-1919), який на той час займав посаду помічника московського генерал-губернатора, міністру внутрішніх справ В.К. Плеве про заходи боротьби з тероризмом від 22 березня 1902 р. повідомляється, що другий випадок невдалого замаху на життя

генерал-майора Д.Ф. Трепова, що стався 21 березня 1902 р., указує на збуджений настрій певної частини суспільства, спроби терористів здійснювати психологічний вплив на населення з метою пропагування своїх ідей та отримання співчуття.

У цих умовах одним із головних мотивів терористів, на думку О.Г. Булигіна, був розголос відомостей не тільки про сам факт вчинення теракту, а й про особистості тих, хто його вчинив, бажання терористів популяризувати революційну романтику. У зв'язку з цим пропонувалося у якості профілактичного заходу в повідомленнях про замах не згадувати ім'я та прізвище особи, яка вчинила злочин [7].

Важливим напрямом боротьби з тероризмом на українських землях Російської імперії на початку ХХ ст. були заходи з нейтралізації та протидії Бойової організації партії соціалістів-революціонерів. Підставою було отримання жандармерією відомостей про створення в містах Києві та Одесі осередків Бойової організації [8]. Сутність заходів, що проводилися на території України, полягала в спробах затримання найбільш відомих і впливових у терористичних колах членів зазначеної лівоарадикальної партії.

Перед органами поліції ставилося завдання проведення аналогічних заходів з метою ліквідації підривної агітаторської діяльності на залізницях та у військових підрозділах, які були розквартировані в українських землях [9].

Проведення оперативних і процесуальних заходів, здійснення вивчення видань революційних організацій вимагало збільшення чисельності штатів поліцейських і жандармських органів. Так, поліція м. Ніжин була посилена двома приставами та 15 вартовими, крім того, її начальник наполягав у зв'язку зі складною оперативною обстановкою відрядити у його розпорядження досвідчених філерів з інших міст – Києва, Одеси, Білостока, Лодзі [10].

Висновки

Таким чином, спроба концентрації керівництва антитерористичними заходами в межах компетенції одного органу, унормування правил здійснення цих заходів дала змогу вести в цілому успішну роботу з попередження та припинення терористичних дій на території Російської імперії.

Форми та методи політичного розшуку, прийому виявлення підготовлюваних злочинів проти державного ладу або правопорядку, відшукання доказів винуватості злочинців склалися в більшості європейських держав у ХІХ – на початку ХХ ст. і практично не відрізнялися один від одного. Проте кожна держава, у тому числі Російська імперія, шукала свої способи обмеження цих методів правовими нормами.

Разом з тим, слід з'ясувати джерела, обсяги та механізм фінансування кожного конкретного заходу, що й може бути напрямом подальшого наукового дослідження в цій сфері.

Список використаних джерел

1. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 569. Оп. 1. – Сп. 65. – Арк. 5-20.
2. ДАРФ. – Ф. 569. – Оп. 1. – Сп. 37. – Арк. 7-8.
3. ДАРФ. – Ф. 569. – Оп. 1. – Сп. 37. – Арк. 13-16.
4. ДАРФ. – Ф. 569. – Оп. 1. – Сп. 45. – Арк. 1-1 (зв.).
5. ДАРФ. – Ф. 102. – Оп. 260. – Сп. 112. – Арк. 34.
6. ДАРФ. – Ф. 102. – Оп. 253. – Сп. 346. – Арк. 196.
7. ДАРФ. – Ф. 102 Ос. від. 1902 р. – Сп. 171. – Арк. 16-16 (зв.).
8. ДАРФ. – Ф. 102 Ос. від. 1905 р. – Сп. 80. – Арк. 53-54.
9. ДАРФ. – Ф. 102. – Оп. 260. – Сп. 280. – Арк. 1.
10. ДАРФ. – Ф. 102 Ос. від. 1905 р. – Сп. 1938. – Арк. 28-29.